

Zákány Antal:

A kritikáról — Fehérről...*(Válasz Borinak)*

Egy bizonyos kulturörökség és egy szellemi generáció alakításához és megtartásához az alábbi alapvető, sorsdöntő elemekre van szükségünk: szakavatottságra, föltétlen igazságszeretetre, kíméletlen őszinteségre, szeretetre és megvesztegethetetlen bátorságra.

A vajdasági magyar kultúra-csinálás szerény kertjében ezidőszert meg lehetőszen zilált, kétségés és hálátlan légkör uralkodik, amely már szinte hagyományá válik...

Tudjuk, hogy a hagyományok, ha azok látszatra bármilyen áldással is kecsgetnek — idővel egy egész nemzedék tragikus szimbólumává lehetnek, amennyiben — irodalomról lévén szó — valami folytán kiszakadnak a makulátlan szellemiség termőtalajából.

A vajda sági magyar kritika, irodalmunk címzetes kertésze már eleve erősen kacérokodott a sirásói hivatás kárhóztató címével, de ime, mostan, Bori képviselőében végképpen és cáfolhatatlanul beadta folyamodványát arra. Nézzük mit is jelentett és mit jelent nálunk kritikát, irodalmi kritikát gyakorolni? E tény legnyilvánvalóbb ismérve nálunk a mindenáron való „kritizálás” jóévtvány és jó álamörző, zökkenőmentes menetrend szerint. A kritikus. ha bizonyos esetekben a fogatlan puli szerepére vállalkozik — bizonyos jelentős esetekben! — többet árt, mint amennyit használ az irodalomnak... Ezzel az aesopusi-tanulság-kópiával utalok Bori Imre esetére Fehér Ferenc most megjelent verseskönyvével kapcsolatban...

Minden jel arra vall, hogy Borinak már a kezdetől fogva érzékeny oldala volt Fehér, a költő. Nem tagadom, a kezdetben nekem is az volt. Bori azonban túltett rajtam: úgylátszik, örökérvényű polgárjogot biztosított magának Fehér lírai királyságában, amelyet a méltóságos alattvaló küségével még akkor is igazolni, magasztalni kész, amikor történetesen ez a királyság (bocsánat a kifejezésért) már-már alapjaiban rendült meg, nevezetesen: a Dülőutak álmaival a Jobbágyok unokáihoz viszonyítva. Szemmellátható, hogy Borinak a Dülőutakhoz címzett kritikái elismervénye, esztétikai vízuma nem a jelen és az elkövetkezendő Fehér Ferencnek szól, akit az esztétikai objektivitás egyelőre a Parnasszus sorompói előtt marasztalt megérdemelt büntetésből. Szól pedig az az útlevel a „Jobbágyok unokájának”, aki pár évnek előtte jövendő volt a vajdasági magyar kultúrköztudatba...

Vagy egyezünk meg, hogy ki-ki a maga százíze, függetlensége vagy függősége alapján fogja föl és tolmácsolja a kultúrtermékek fajsúlyát és minőségét (végkép hátat fordítva az objektivitás szabályainak, a tudományos esztétikai kritériumnak, az igazságérzetnek, az őszinteségnek) vagy egyezünk meg végképpen abban, hogy tiszta vizet öntünk a pohárba, eszméljünk végre rá, hogy a kritika gyakorlása felelősséget is jelent a közvélemény és elsősorban minden fejlődésben lévő szerző iránt is, aki igen rá van szorulva az őszinteségre, annál inkább, miután azt talán elsősorban a „barátaitól” várja...

A sógorság-komaság jegyében rosszul és tévesen megalapozott bírálat hasonlít az enyhén cukrozott vízhez (ellentétben a keserű vagy édes orvosságokkal) amellyel szomjat oltani úgy ahogy lehet, de gyógyítani semmi esetre sem... Részlegesen ez Borinak a Fehér könyvéről való bírálat. Kezdetben szó volt a „mindenáron” való bírálatról. Ez az úgynevezett „udvari kritikus” magánvállalkozást, az állandósított szépirodalmi—szolgálati jelenti — majdnem a „kéz kezét mos” igazság alapján... Ez nálunk már „elvet” jelent. Amolyan langyosvíz-politikát az esztétizálásban. Az egy-két év emlékeinek vetületében s mostani szemmel vizsgálva ugyanilyen káros, dekadens volt nálunk a bunkómódszer is irodalmi életünkben, miután azonos negatívumokkal, az az álláspont is, (tárgyilagosság nélkül) a szélsőséges rosszat, az esztétikai szubjektivitást képviselte...

Egyszóval: ez zsákcúcat jelent, helyesebben megkövesedést...

Az a kultúrközösség, az az irodalmi élet amely a kebelbaráti udvariasság lagymatag szellőjétől kapja hajtóerejét, kasztrált szellemi élet, sivár és sorvata-anatómia csupán minden létföltétel és a dinamika duzzasztó törvényessége nélkül...

A magam teljes Fehér-portróját egy alapos bírálat keretében fogom adni egyszer. Fehérről ezúttal csak annyit, amennyiben összefügg Bori méltatásának adattárával, és amennyiben szükségesnek látom a Fehér-komplexum tisztázásához, kibogozásához. Nagyegésében véve az „Álom a dülöütak szélén” kétes értékű munka...

Vizsgálva az e kötetben hozott verseinek a zömét, meg kell állapítanom, hogy Fehér ezidőtájt a minden költők meg-megismétlődő lírai influenzájában szenved, a közömbösítő középszerűségben és e középszerűségből teremtett Bori egyedülálló remekművet. Ime, ezt mondja róla: „...ezért mondhatjuk a kötetbe foglalt versek egészéről, hogy legjobb eddig megjelent verseskönyvünket, a legőszintebben rólunk szólót kaptuk e könyvvel...” stb. Nem vitatom, hogy Fehér eme kötetében átható érzéseket és művészi szándékokat közvetít, nem vitatom azok eredetiségét sem, de maga a kivitelezés, a formábaöntés eredménye hamis (és éppen nagyegésében!) ellapított nyersanyag maradt. Nem sikerült neki ezt a lírai masszát esztétikailag átlénygítenie, művésziellen meglekésítenie. És hogy a fentebb definiált hitelt nyerjen, következzen itt alább Fehér legjobb verseinek egyike, amely igazán méltó alapul szolgálhatna a Bori-féle esztétikai mélység és magasságméréshez, a Fehér-elemzésnél, ebben az új kötetben:

ÉNEK A NÁDASRÓL

Nádas, bácskai rengeteg —
halott, kalással lengeteg.
Álmodója nincsen.
Réti férgeknek rejtekül
feledte itt eretnekül
kucsmás gazda-isten.

Járják most órjás meredt
nádvgó emberek.
Nyolc éle villan a dacnak.
Párát pipálnak,
csalnak dohogva,
és Ázsia szemöldökük bozótja
(övíükön manilla-madzag).

A zöldhajú lány ott lakott,
emlékszem még utolsó
csókjára gyermekkoromból.
Most hasztalan hajlok föléje —
nem leng lágy hínár-sörénye.

Ott lenn a kérges jég alatt
elszabadultan rajzanak
vén gyűrűs piócák,
dermedt vízisiklók.
Látom már: zenghet akárki
vartyogó békakirályfi
a tündérről, aki itt lubickolt.

3.

Amott a csónak jeges bilincsbe verve,
ne legyen soha elúszni kedve.
Bevert bordáján fűrészelget a szél.

Hirtelen megrezzen a dárdás páka,
röptében lehull egy fagyott madárka.
Meg-megrebbentj szárnyát egy riadt kis ér...

Gyöngyszemében a vágy még fel-feltündököl.
Ó, szólna csak és nyolc ököl
meleg barlangja fogja!

Elnémult, s véle a rengeteg.
Az a nyolc vén is tán elveszett —
a zöldhajú lány foglya...

S végül mégegy, a Bori által előidézett mozzanat, amely Fehér költői címerének mezejében bizonytalan foltot, homályos fogalmat jelent: Fehér hovartartozása, költői-polgári fizionómiája, termékenyítő vérrokonsága, amely hivatalva volt maradéktalanul valamely osztály képviselőjének jellegzetes bélyegzőjével hitelesíteni: Fehér paraszti mivolta, orientációja...

Szerintem Bori e jellemzésnél is elvetette a sulykot. Idézem: „...Fehér Ferenc verseivel a legtokéletesebben jelenik meg költészetünkben a föld paraszti világa”... Hogyan és miért? — kérdezem... Talán azért, mert visszavillával írja a verseit és nem ceruzával, mint Csépe, akit Bori teljesen kifelejtett parasztcsináló receptjéből, s akihez maga Fehér is szívesen járogatott el paraszttanulni és akihez még ma is be-befordul egy-egy csipetnyi, kölcsön-déliabért, ballangóért, kaszakóért, záporért, rongyos-bocskorért és ráncosábrázatért, s Csépe, a hetyke villámarató, szívárványkötélfonó nem is fukarkodott.

Szerintem: Fehér a gyökerével a parasztságban van, (amint lehet kidöntött fának is gyökere a földben), de koronájával, lombjával régen nincsen már ott... Az ő líráját a paraszti élmények és életes víziók, álom-közelségek és izlelések utánérzésének az erőtlén kovásza, állítom, nem képes többé izes, eredeti osztálylírává keleszteni, dagasztani, érlelni. Ezt bizonyítja a mostani kötete is, amely (különben is az emlékekből meríti a tápot) a sekély paraszti forrás apa-

dásával meglehetősen erőtlen, csillámtalan csobbanássá, csörgedezéssé torzult... Fehér számára, mint költő számára, a paraszti létsors immár kiszülő fikció csak, de nem állandósuló, önellátó áramkör, amely ilyen-olyan feszültségével állandó izzásban tartja és táplálja líraiságát. És miután úgy tűnik, Fehér emberi intellektualitása ez idő szerint még nem érett meg egy általános szellemi léttalaj elfogadására, talajtalanná és kilátástalanná lett. Ő, az élő nyelv egykor sokatigéző szobrása, ezúttal félmunkát adott portréinál és tájainál erősen, bántóan érzékelhető az agyag elemi anyagiassága — nem tudta feledtetően művészi arányokká és formákká átlényegíteni, étellel telíteni azokat. Im, egy példa a sok közül:

A FALKÁN KÍVÜL

Régesrég zúgón hivatott a vadon
s álmodtam róla tikkadt éjjeleken,
de fölsírt kérőn a sík, s tévetegen
elfűjt, mint lámpást lágy szerelem.
Így lengtem azóta más nyomokon.

Éj van. Ajtómon kaparász az a régi nomád,
tűnt órák árnya a földre lapít.
— Mért félni, fiam? Apád már így marad itt,
csak babrál váltig a tollal, vár valamit,
tán hogy az utcán őz oson át...
(stb., stb...)

Fehér a termékeny hümusz és a sívár aszfalt között hanyódik. Sem az aszfalt reményei, sem pedig a hümusz-gyászjelentései nem tudnak teljes mértékben meggyőzően hatni...

Amit az indulás fölfűtött lendülete fölkapott, magához szippantott, s ami erjesztője volt lírájának — a „póri ihlet” vérbő korszaka letűnt. Egyszerűen szertehullott. Fehér Ferenc e pillanatban a válaszüton topog. S ha ezt a tényt senki sem közölte vele, de legkevésbé ő maga vette észre, akkor ez számára a legtragikusabb még annál a tragikus kérdésnél is, hogy ezúttal mit hozott lírai tarisznyájában, miután ettől függ majd jövőbeli költői programjának meghatározása, értékeinek és lehetőségeinek megnyilatkozása. Bármily furcsán hangzik is: Fehér túl messze van az ihlető hümusztól ahhoz, hogy elérje, és túl közel az aszfalthoz, hogy kellő lendülettel meghódíthatná magának. Határozottan állítom, hogy ez a tény áll mostani lírai hanyatlásának középpontjában. Mindent összegezve, Fehér számára a következő két lehetőség igenlése jelentheti e válság orvoslását, helyzetének normalizálását: vagy vissza a földhöz, egy valóságos életkeret méretéig amely friss, ihlető táppal, élményekkel telítendő vérkeringését, vagy teljesen, maradéktalanul elhagyni, fölszámolni a póri sorsézés hamis, hervatag és reménytelen virágházát, amelynek belső dohossága és bizonytalan arányainak árnya kísértetiesen és bántóan súlyosodik rája.

Meggyőződésem, hogyha Fehér az említett lehetőségeken túl nem jut el a megoldó válaszütig, könnyen és visszavonhatatlanul e bácskai szintér ripacsává válhat.

Fehér az én számomra nem jelentene irodalmi kérdést, hogyha e mostani megjelenése nem került volna összefüggésbe egy „elvvvel”, amely a zavaros esztétikai fogalmaknak és gyakorlatnak rossz eredője.

De valahogy az ő esete vált éppen fölkiáltó rossz példává (talán legrosszabb példává) a mi kritikai gyakorlatunkban, amely, hogyha így marad, ki tudja még milyen következményeket hozhat.

Amikor e sorokat leírtam, nem volt előttem ismeretes Juhász Géza és Szeli István „értékelő bírálata” (Magyar Szó és Dolgozók). Most, miután elolvastam azokat, fontosnak tartom, hogy a Bori-Juhász-Szeli kritikai trió rövid elemzése alapján bizonyos következtetéseket vonjak le, amelyek azonos mozzanataikkal hozzájárulnak a vajdasági magyar irodalomkritikai gyakorlat eredményeinek tanulságához. E három írást együtt vizsgálva megállapítom, hogy az ő számukra döntő szempontban azonos vonást képviselnek az esztétikai sirva-vigadásban. E hármas vizsgáztató csoport funkciójában Bori többé-kevésbé a pedellus szerepét játssza, aki, miután meghúzta a jelzőcsengőt — egyébként szép, válogatott szavakkal bejelenti a „tanárjainál is tudósabb”, nagyobb, vizsgázódiák ünnepélyes és diadalmas érkezését. Juhász és Szeli a két vizsgáztató, teljes autoritativ felkészültséggel és méltósággal fogott a munkához, s hivatásukhoz méltóan némi szigorral is. Elvértve egy-egy nhézkesebb pillanatban föl-föltűnik kezükben az útmutató nádpálca, de minden különösebb jelentőség nélkül; az egész művelet folyamán, hogyha a levegőbe emelkedik is, egyéb célt nem szolgál mint hogy tűnődő üstöküket megvakarja; legfőképpen, hogy egy-két rejtjeles ákom-bákomot rójjanak még oda a Fehér-rejtvény amúgy is zsúfolt lapjaira. Mindamellet, belátom, hogy igazságtalanságot követnék el Juhással szemben, ha dacára egyéb melléfogásainak, elégtétel nélkül hagynám. Ugyanis a három kritikus közül egyedül Juhász érintette meg Fehér lírai válságnak — szerintem is — egyedüli, legalapvetőbb okát — Fehér szellemi dezorientálódását. Mintha csak összebeszéltnünk volna, én meg Juhász, aki ezeket mondja: „Nézetem szerint azonban a falu, mint élményanyag, ebben a kötetben egészen más szerepet kap. A költő nem él falun, s mint maga mondja, csak néha, színházba megy haza, s ezért a faluélmények jobbadán csak emlékek már és nem közvetlen élmények. Világos pedig, hogy a költészet tárgyat nem képezhetik csupán emlékek, a versek közvetlenségét, frissességét nem utolsó sorban az élmények közvetlensége és frissége adja meg. Ebből a kötetből arra lehet következtetni, hogy ez a kérdés komolyan foglalkoztatja a költőt is, azonban az új élményanyag feldolgozása, formába öntése aránylag még szórványos jelenség a költészetben. Jelen kötete sok tekintetben éppen ezt az átmeneti állapotot tükrözi, amikor a régi élmények emlékek ké fakulnak lassan, az új élmények pedig még nem nyertek végleges megfogalmazást”.

Íme, ez Juhász Fehérről adott bírálatának a legjelentősebb része. Ami ezután következik, nem egyéb a nálunk már szabályszámba menő, se hideg, se meleg közhelyeknél, illedelmesen, előzékenyen kimondott esztétikai pardonnál, amelynél ékesebbet, ércesebbet (tekintettel a fennálló konvenciókra) Juhász se mondhatott.

„Esz-tétik-ai” életképünk teljesebb és jobb megértéséhez, szükségesnek tartom Szeli István Fehérről adott értekezése egy-néhány részletének ideiktatását. A most következő idézet a Szeli-féle esztétikai igazmondás sarokvasa, amelyen a Fehér-komplexum örökidőkig, vígan és gondúzó egykedvűséggel, odaséfűtyüléssel elforoghatna, elnyikoroghatna ezen a jó bácskai kultúra-oszlopon, anélkül, hogy bárkinek is az érdeklődését, műértő lelkiismeretét odacsukná. Többek között, (egészen magátólértetődő könnyedséggel) azt mondja Szeli:

„... A feltörő érzésáram és az élmény fűti verseit, nincsenek magára eröltetett pózai, kívülről megjelölt céllal írt, élménynélküli költeményei, amelyek megbonthatnák ezt a kevészínűségében is szép költői világot...” stb. Néhány játékos, stílusos sökkelés után, arca enyhe bosszúérzéssel, Szeli átveti magát a vajdasági magyar közelmúlt irodalomtörténet palánkján, hogy ottan „az objektív kritika elhanyagolt, behomoszodott szertárából előrángassa az irodalmi lelkiismeret törékeny játéklándzsáját, hogy azt játékos komolysággal Fehér színe előtt kissé megrázza: „... a nyolc-tíz évvel ezelőtt írt versei mintha magasabban járnának, itt-ott a hivalkodó költői póz is érzik rajtuk, több a keresett

és erőszakolt poén, a meghökkentés szándékával kapcsolt szó, a szélesebb pátoz.” Az ember szorongással vegyes kíváncsisággal figyeli, várja az elmulasztott események színjátékát, valamiképpen reprodukálását, hogy végre megtudja hányadán is állunk ezzel a kérdéssel, de nem történik semmi. Játék volt az egész. Ime: „...Tíz év hatalmas idő egy fiatal költő életében. Talán éppen annyi kellett Fehérnek is, míg eljutott az élménykivetítés zajosabb, csörömpölő szavaitól mai költészetéig, amelyben teltebb és egyszerűbb nyelvi formákkal, desztilláltabb érzéssel és tisztultabb stílusesszközökkel is nagyobb feszültséget tud vinni a versbe...” stb.

Míg végül: „...Ma talán még nem is látjuk tisztán, milyen nagy-nagy nyereség ez a vajdasági magyar költészetnek... így, pár napos olvasgatás után is bátran mondhatjuk: háborútáni líránk legszebb kötetét olvastuk”.

Juhász Géza, a vajdasági irodalom egyik legjobb értője és ismerője, ha csak pusztán emberi szolidaritásból is, egészen lelkiismeretesen kíméletes marad Fehérhez amikor bírálatának befejező akkordjaival sem csatlakozott a Szeli-féle esztétikai-requiem szélesen és sokatigézőn diadalmas fináléjához. Nála a baráti közleségből eredő bátortalanság idézhette elő a bírálatban előforduló negatívumot, határozatlanságot. (Valószínű, legalább szeretném hinni, hogy ez vonatkozik Borira is...)

Szeli más lapr atartozik. A bizonyítékul hozott „lelkiismeretessége”, „objektivitása”, „művészi szimatja” és egyéb szépeszeti kvalitásaj alapján őt, sajnos, még rossz kritikusknak sem merném mondani, mert egyáltalán nem kritikus.

Mindent összegezve, állapítsuk meg a vajdasági irodalom, illetve irodalmi kritika napfogyzatkozását, amely számtalan bizonytalan és visszás helyzetet teremtett már magukban az érdekelt írókban és a kultúrközvéleményben is... Egy bizonyos szerző, bárki legyen is az, — hogyha már eleve nincs fölvértezve az önkritika legmagasabb művészi kritériumának minden föltételével és követelményeivel, az ilyen bírálati módszerek mellett is, akarva nemakarva könnyen a biztos művészi hanyatlás és káosz áldozatává lehet.

A sors csodálatos játéka folytán, hogy-hogy nem, éppen Fehérnek jutott osztályrészül, hogy a mi irodalmi „Kongónk” szeretett négere legyen, akit a „kritika” kegyes, sápadarcú misszionáriusaj első és örök áldozatául szemeltek ki föloldó-térítő erkölcsi lincseléseikhez...

Ennek az írásnak nem az a célja, hogy jogtalanul és kíméletlenül megfossa ékes verőfényétől és pávatollaitól a sajnálatosan összeeskábált Fehérnimbust, ami éppen magára Fehérre nehezedik vajdasági átokként, — csak éppen az, hogy egyes irodalomesztétikai fogalmakat és igazságokat mentsen, tisztítson meg a kontárság iszapjától, a sarlatánizmus torzító legendájától... s tulajdonképpen nincs is szó egyébről, mint egy bizonyos szépeszeti elv gyakorlatának szégyelni való következményeiről, amelyek fojtó gyomként burjanzottak el a mi irodalmunk gazdátlan termőföldjén...

Nem hiszem, hogy maga Fehér nem érezte már ennek a mostoha állapotnak a nyomását, s különösképpen most az újabb megjelenő munkája folytán fölbukkanó, egyéb súlyosbító mozzanatok és jelenségek hozzájárulásával, s már évek óta jelenvaló zürzavarhoz. Hogyha Fehér azt nem érezte és most sem érzi, akkor ez, talán éppen ránézve a legtragikusabb, mert akkor ő sem lát messzebb a kritikusanál, illetve kritikusanál aki Fehér e nyilatkozatának erkölcsi tekintélyelőlegére támaszkodva, írja meg Fehérről való prózai ódáját...

Ime „a Szeli által idézett Fehér-nyilatkozat egy része: „... Ebben (új könyvében) egész eddigi munkásságomnak keresztmetszetét, tíz év legjava természet adom”. Ezt a nyilatkozatot (azaz a bekezdését) azért kapcsolom az anyaghoz, mert lényeges lélektatni pillanatot jelenthet (ennek értelmét Fehér tudná legjobban megmagyarázni) a Fehér-probléma kibogozásában különös tekintettel minden kritikusanak ilyen állásfoglalására.